

S. Iulius Frontinus, *De Aquaeductu urbis Romae*: ook voer voor juristen

OLGA TELLEGEN-COUPERUS

Summary: In his book *De Aquaeductu urbis Romae*, Frontinus dealt with three topics: the nine aqueducts that in his day brought water to Rome, the distribution of this water over the wards of the city, and the legal rules and regulations. This contribution focuses on the last part of the book and tries to ascertain whether Frontinus' information is relevant for our knowledge of Roman law. The main legal problem Frontinus as *curator aquarum* had to tackle was that the actual capacity of the aqueducts was considerably larger than what was officially recorded as delivered: there were huge 'leaks'. Frontinus distinguished two possible causes: private persons drew water from the aqueducts without being authorized to do so or drew more than they should, and they caused damage by illegally puncturing the pipes in order to steal water. In the time of Emperor Augustus, a senatorial decree and a *lex* had been introduced to regulate the granting of water to private individuals and the upkeep of the aqueducts. According to Frontinus, these rules had been neglected but he would not hesitate to enforce them again. His information considerably enhances our understanding of the few legal sources on the Roman aqueducts.

Inleiding

Sextus Iulius Frontinus (30-104 n.Chr.) is vooral bekend als auteur van een boek over de Romeinse aquaducten, *De Aquaeductu urbis Romae*. Afkomstig uit de provincie, vermoedelijk *Gallia Narbonensis*, heeft Frontinus zowel in het Romeinse leger als in het bestuur zijn sporen verdiend.¹ Volgens Tacitus was hij in het begin van het jaar 70 *praetor urbanus*. In 73 werd hij voor de eerste maal consul, en wel *consul suffectus*, en kort daarna werd hij als gouverneur naar Brittannië gestuurd, waar hij vier jaar zou blijven. Daar maakte Frontinus naam door de krijgshaftige stam der Ligures in Wales te onderwerpen. De volgende belangrijke stap in zijn carrière was zijn benoeming in 83/84 tot proconsul van de provincie Asia. Uit deze tijd stamt ook het andere boek dat van hem bewaard is gebleven, *Strategemata*, over krijgslisten uit de Griekse en Romeinse geschiedenis. Ook in de laatste jaren van zijn leven genoot hij veel aanzien; hij was nog tweemaal consul, eenmaal zelfs consul *ordi-*

1 Voor een uitvoerige biografie, zie Rodgers (2004: 1-5).

narius, met de latere keizer Trajanus als zijn collega.

De Aquaeductu urbis Romae schreef Frontinus toen hij in het jaar 97 door keizer Nerva was benoemd tot *curator aquarum*, toezichthouder van de Romeinse watervoorziening. Hoewel negen aquaducten water naar de stad Rome brachten, schoot de watervoorziening toch ernstig tekort. Deze problemen waren het gevolg van langdurig wanbeheer door eerdere *curatores*. Aan Frontinus was nu de taak om hierin weer orde op zaken te stellen. Omdat hij zich in zijn lange politieke carrière met alles behalve water had beziggehouden en omdat hij het een schande vond om in zijn functie afhankelijk te zijn van zijn ondergeschikten, besloot hij de relevante informatie zelf te verzamelen en overzichtelijk op te schrijven. Het resultaat is een bijzonder werk dat niet alleen veel technische gegevens over waterleidingen bevat maar ook gaat over de bestrijding van het illegaal aftappen van water.² Frontinus was zelfs zo enthousiast over de Romeinse aquaducten dat hij in vergelijking hiermee de piramiden en de beroemde Griekse bouwwerken maar ijdel en nutteloos vond!³

Het werk bestaat uit twee boeken, en is verdeeld in doorlopend genummerde paragrafen. In §3 kondigt Frontinus aan dat het werk gegevens over drie onderwerpen bevat: de afzonderlijke aquaducten (5-22), de verdeling van het water over de stad (23-86) en juridische regelingen (94-130). Gelukkig bevat het werk in feite meer, namelijk ook het commentaar van Frontinus op de door hem verzamelde gegevens. Zo onderwerpt hij de officiële cijfers over de beschikbare hoeveelheid water aan een kritisch en uitpuittend onderzoek (64-76) en geeft hij een optimistisch overzicht van de door hem voorgestelde verbeteringen (87-93). Dit uitgebreide commentaar doet vermoeden dat Frontinus het werk niet alleen voor zijn eigen gebruik heeft geschreven maar ook voor anderen, zoals de leden van de senaatsklasse en misschien zelfs voor de nieuwe *princeps*, Trajanus.⁴

In de moderne tijd hebben vooral archeologen en waterbouwkundig ingenieurs zich met Frontinus' *De Aquaeductu* bezig gehouden. Onze kennis van systemen van watervoorzieningen uit de Romeinse tijd is immers grotendeels hierop gebaseerd. Er zijn in Rome wel archeologische vondsten gedaan, zoals verdeelstations, pijpen en aansluitingen, maar die bevestigen of verduidelijken helaas nauwelijks wat Frontinus schreef. Het is dan ook de vraag in hoeverre

- 2 Het oudst bewaarde handschrift dateert uit de twaalfde eeuw, uit Monte Cassino, waar het in 1429 ontdekt werd door Poggio Bracciolini. Sindsdien zijn diverse edities en commentaren verschenen. Ik zal voor deze bijdrage gebruik maken van de recente editie met commentaar van Rodgers (2004). De titel van Frontinus' boek is overigens niet bekend; het Monte Cassino-manuscript heeft 'De aqueductu urbis Romae', andere edities hebben 'De aquaeductibus'. In navolging van Rodgers zal ik het werk verkort citeren als *De Aquaeductu*.
- 3 Tot aquarum tam multis necessariis molibus pyramidas videlicet otiosas compares aut cetera inertia sed fama celebrata opera Graecorum? (*De aquaeductu* 16).
- 4 Aldus Rodgers (2004: 12-13). Of schreef hij ten bate van zijn eigen memoria? Cf. Plinius de Jongere, epist. 9.19.6.

Afb. 1 Bogen van de Aqua Claudia met daar bovenop de Aqua Anio Novus, nabij het grote 'Park der Aquaducten' ten zuidoosten van Rome, ook wel *Roma vecchia* genaamd.⁵

zijn werk bruikbaar is voor degenen die onderzoek doen naar de watervoorziening in Rome of in andere steden.⁶

Deze archeologische vondsten hebben wel de belangstelling van historici voor Frontinus' *De Aquaeductu* nieuw leven ingeblazen. Sinds het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw verschenen talrijke monografieën en artikelen over de watervoorziening in Rome; hierin is voor de vroege keizertijd het werk van Frontinus de belangrijkste bron.⁷ Het is opvallend dat tot nu toe de rechtshistorici nauwelijks aandacht aan Frontinus' werk hebben besteed.⁸ In deze bijdrage wil ik laten zien dat dit niet terecht is en dat Frontinus' *De Aquaeductu* een waardevolle aanvulling geeft op de specifiek juridische literatuur uit de vroege keizertijd.

De juridische aspecten van Frontinus' werk zijn alleen in hun historische context goed te begrijpen. Daarom begin ik met een kort overzicht van de watervoorziening in Rome, van de stichting van de stad tot aan de derde eeuw. Een van de grootste problemen waar Frontinus mee geconfronteerd werd, was het verschil tussen de officieel beschikbare hoeveelheid water en de feitelijk grotere capaciteit van de aquaducten. Daarom beschrijft hij in het tweede deel van zijn boek uitvoerig de juridische regelingen van de watervoorziening voor de burgers en die voor het onderhoud van de aquaducten. Ik zal beide regelingen bespreken en waar mogelijk vergelijken met juridische teksten uit de vroege keizertijd.

- 5 Met dank aan de heer Wilke Schram die zo vriendelijk was mij foto's van de door hem beheerde site Romeinse aquaducten van Nijmegen tot Rome voor dit artikel te laten gebruiken (<http://www.romanaqueducts.info/wvdw/framewvdw.htm>).
- 6 Aldus Jansen (2002: 9). Dat neemt niet weg dat het werk van Frontinus door archeologen kan worden gebruikt voor andere interessante vragen zoals hoeveel mensen er in de vroege Keizertijd in Rome woonden en wie waar woonde. Hierover De Kleijn (2001).
- 7 Zie bijvoorbeeld Bruun (1991). Voor een uitvoerig overzicht van de moderne literatuur, zie Bruun (2010: 21-24).
- 8 Uitzondering is Geissler (1998).

Afb. 2 Cilindrisch *castellum* van de Aqua Marcia volgens Ashby nabij de resten van de Servische Muur en Stazione Termini.

De watervoorziening van Rome

Gedurende de eerste eeuwen van haar bestaan heeft de stad Rome het water betrokken van de rivier de Tiber en van een aantal bronnen in de stad zelf. Het eerste aquaduct werd gebouwd in 312 v.Chr., tijdens de Tweede Samnitische oorlog, door de censor Appius Claudius Caecus. Het toezicht op de bouw en het onderhoud van dit en latere aquaducten bleef lang een zaak van de censor of, bij ontstentenis van deze, van de aediel. Het water was uitsluitend bestemd voor publiek gebruik. Eventueel overtollig water kon tegen betaling van een *vectigal* (belasting) geleverd worden aan publieke baden en aan *fullonicae*, bedrijven voor het reinigen van kleding. Tijdens de republiek werden naast het Appia-aquaduct nog drie andere gebouwd, namelijk Anio Vetus, Marcia en Tepula; hiervoor werd soms betaald uit belastingen, soms uit oorlogsbuit.

In 33 v.Chr. ging M. Vipsanius Agrippa, krijgsmakker en later schoonzoon van keizer Augustus, in zijn hoedanigheid van aediel de belangen van Romes watervoorziening behartigen. Niet alleen betaalde hij de aanleg van enkele nieuwe aquaducten (Julia en Virgo) en een badhuis uit eigen middelen, maar hij hield ook toezicht op alle aquaducten en liet ze door zijn eigen slaven onderhouden. Hij verdeelde de totaal beschikbare hoeveelheid water over drie categorieën: publieke werken (inclusief de badhuizen en *fullonicae*), bassins voor algemeen gebruik, en privéaansluitingen. Na Agrippa's overlijden in 12 v.Chr. werden zijn (water)slaven via zijn erfgenaam Augustus eigendom van de staat. Een jaar later kwam bij senaatsbesluit een regeling voor de *cura aquarum* tot stand die werd uitgewerkt en aangevuld in de *lex Quinctia* van 9 v.Chr.. Men realiseerde zich dat voldoende water van goede kwaliteit van levensbelang was voor de gezondheid van de Romeinen en voor de brandveiligheid van de stad. Het toezicht op de watervoorziening werd opgedragen aan ex-consuls, het dagelijks werk werd verricht door staatsslaven. Hun aantal

Afb. 3 Agrippa geeft aanwijzingen aan de bouwers van de Aqua Virgo, op de Trevi-fontein.

werd door keizer Claudius uitgebreid van 240 naar 460.

Door toename van de bevolking en door de neiging tot luxe in de publieke en de privésfeer kwam er een grotere behoefte aan water. In 37 gaf keizer Caligula opdracht tot het bouwen van nog twee aquaducten (Claudia en Anio Novus). De keizers Trajanus en, ruim honderd jaar later, Alexander Severus hebben ook nog nieuwe waterleidingen voor Rome laten bouwen. Daarna hebben de keizers zich beperkt tot het herstellen van de bestaande aquaducten.

Het recht op water uit de aquaducten

Frontinus

In het tweede boek van zijn *De aquaeductu* beschrijft Frontinus de juridische regelingen met betrekking tot de waterleidingen. Hij onderscheidt twee soorten regels: zij die betrekking hebben op de watervoorziening voor de burgers, en zij die betrekking hebben op het onderhoud van de aquaducten (94). In het vervolg behandelt hij beide regelingen, met als intermezzo een verhande-

ling over de staatsslaven (116-118), dat hier verder buiten beschouwing blijft.

Frontinus volgt in zijn beschrijving een min of meer vast patroon. Eerst beschrijft hij de juridische problemen die zich in de praktijk blijken voor te doen, en dan citeert hij de bepalingen uit het senaatsbesluit van 11 v.Chr. of uit de *lex Quinctia* van 9 v.Chr. die op die problemen betrekking hebben. De citaten sluiten niet steeds helemaal aan bij de door Frontinus beschreven problemen, waardoor het uiteindelijk een levendig geheel wordt. In het vervolg zal ik steeds Frontinus' beschrijving letterlijk weergeven maar de wetsteksten parafaseren.

De inwoners van Rome konden zoals gezegd pas in de vroege keizertijd water uit de aquaducten betrekken, mits ze hiervoor toestemming (*beneficium*) hadden gekregen van de keizer. Het is niet duidelijk of ze hiervoor iets moesten betalen.⁹ Volgens Frontinus:

... zal niemand zonder schriftelijke toestemming van de keizer water tappen, dat wil zeggen niemand die geen (recht op) water uit de publieke leiding heeft verkregen, en niemand zal meer tappen dan waarvoor hij toestemming heeft. Op deze wijze zullen we het mogelijk maken dat de hoeveelheid water, die zoals gezegd teruggekregen¹⁰ is, kan toekomen aan de nieuwe fontein en aan de nieuwe concessies van de keizer. Maar in beide gevallen zal het nodig zijn om weerstand te bieden aan de vele vormen van bedrog. De kanalen van de aquaducten buiten de stad zullen vaak en zorgvuldig moeten worden nagelopen om de naleving van de aftaprechten te controleren, en hetzelfde zal moeten worden gedaan met betrekking tot de verdeelstations en de fontein, opdat het water zonder onderbreking dag en nacht zal kunnen stromen. Ook heeft de senaat aan de *curator aquarum* opgedragen om hierop toe te zien.¹¹

De 'vele vormen van bedrog' waarvoor Frontinus hier waarschuwt, werden niet alleen door burgers gepleegd maar ook door personeel van zijn eigen dienst. Door het hele boek heen geeft Frontinus voorbeelden van zulk bedrog.¹² Na deze uiteenzetting citeert Frontinus een passage uit het senaatsbesluit, die betrekking heeft op het aantal publieke fontein in Rome: dat

9 Frontinus zegt er niets over, en de term *beneficium* suggereert dat dit niet hoefde. Toch menen de meeste deskundigen dat de Romeinse burgers een vectigal moesten betalen omdat dit ook buiten Rome gebruikelijk was. Zie voor de discussie over deze vraag Rodgers (2004: 284) met literatuur.

10 De term *adquiri* is hier vertaald met 'teruggekregen' omdat Frontinus door het tegengaan van illegaal aftappen weer de beschikking had gekregen over de hoeveelheid water die het aquaduct oorspronkelijk leverde.

11 ..., ne quis sine litteris Caesaris, id est ne quis aquam publicam non impetratam, et ne quis amplius quam impetravit ducat. Ita enim efficiemus ut modus, quem *adquiri* diximus possit ad novos salientes et ad nova beneficia principis pertinere. In utroque autem magna cura multiplice opponenda fraudi est: sollicite subinde ductus extra urbem circumeundi ad recognoscenda beneficia; idem in castellis et salientibus publicis faciendum ut sine intermissione diebus <et noctibus> aqua fluat. Quod senatus quoque consulto facere *curator* iubetur, ... (103). Dr. Leon ter Beek was zo vriendelijk de vertaling van de Frontinusteksten te controleren. Alle onjuistheden die er nu nog instaan komen voor rekening van de auteur.

12 Hij begint hiermee al in 7.1 over burgers die illegaal tapt en in 9.6 over *aquarii* die ten eigen bate water uit het *Julia*-aquaduct plachten te verkopen. Zie hierover Rodgers (2004: 173-174).

moest gelijk blijven en de toezichthouder moest zorgen voor een constante aanvoer van water voor die fontein (104). De senaat had ook regels gesteld voor het maken van de aansluiting, maar Frontinus geeft eerst een toelichting op de procedure die de burgers hiervoor moesten volgen.

Zodra iemand toestemming had gekregen om voor eigen gebruik water uit de publieke waterleiding te tappen, moest hij een aansluiting zien te krijgen. Daartoe moest hij via de *curator aquarum* en diens *procurator* bij de *libratores* een *calix* met de juiste diameter van een stempel laten voorzien.¹³ Hij mocht niet zelf bepalen waar hij de aansluiting wilde hebben: dit mocht alleen vanaf een *castellum*, hier te vertalen als ‘verdeelstation’.¹⁴ Frontinus citeert weer het senaatsbesluit dat hierover duidelijke aanwijzingen bevat (106). Aan burgers werd overigens wel toegestaan om samen en in overleg met de toezichthouders een eigen verdeelstation aan te leggen. Frontinus benadrukt nog eens: ‘In dit senaatsbesluit verdient bijzondere aandacht dat het niet toestaat dat water getapt wordt anders dan uit een verdeelstation, opdat de leidingen of de openbare waterleidingbuizen niet steeds worden beschadigd.’¹⁵

Ten slotte stelt Frontinus dat het recht op een wateraansluiting hoogstpersoonlijk is: ‘Het recht op verkregen water gaat niet over op een erfgenaam, op een koper of op enige nieuwe eigenaar van de grond.’¹⁶ Het senaatsbesluit bevat een bepaling van dezelfde strekking (108). Frontinus voegt daaraan toe dat zodra waterrechten vrijkomen, dit in de officiële registers vermeld moet worden opdat zij aan nieuwe aanvragers gegeven kunnen worden. Vroeger werden deze aansluitingen bij het teniet gaan van het recht meteen afgesloten, maar volgens Frontinus heeft de keizer (Trajanus?) bepaald dat de nieuwe eigenaar een termijn van dertig dagen heeft om de nieuwe aansluiting te regelen (109). Deze passage wekt de indruk dat aan het einde van de eerste eeuw het recht op een wateraansluiting niet meer afhankelijk was van een *beneficium* van de keizer maar dat het standaard deel uitmaakte van het onroerend goed waaraan het gekoppeld was.¹⁷

De juridische literatuur

Wat vinden we nu hierover in de juridische literatuur? Onze kennis van het recht uit de vroege keizertijd berust zoals bekend voornamelijk op de bloem-

- 13 Frontinus beschrijft de *calix* in 36, maar geen van de gevonden pijpen voldoet aan deze beschrijving. Vermoedelijk was het voorwerp bedoeld om onregelmatigheden bij het aftappen te voorkomen.
- 14 De betekenis van de term *castellum* is omstreden, zie Jansen (2004: 30-34).
- 15 In hoc S.C. dignum adnotatione est quod aquam non nisi ex castello duci permittit, ne aut rivi aut fistulae publicae frequenter lacerentur (106 in fine).
- 16 Ius impetratae aquae neque heredem neque emptorem neque ullum novum dominum praediorum sequitur (107).
- 17 Deze passage heeft aanleiding gegeven tot veel discussie. Zie voor een beknopt overzicht Bruun (2010: 12).

lezing van teksten die keizer Justinianus in de zesde eeuw in Constantinopel heeft laten maken en die bekend staat als de *Digesten* of *Pandecten*. De meeste van deze teksten zijn afkomstig van juristen die leefden tussen 170 en 220, in het bijzonder van Domitius Ulpianus en Iulius Paulus. Deze auteurs citeren echter vaak juristen uit vroeger tijden, zelfs enkele uit de late republiek. Het grootste deel van de teksten gaat over het privaatrecht, maar in boek 43.20 staat een aantal citaten dat betrekking heeft op private en publieke waterleidingen.

De betreffende citaten zijn afkomstig uit het commentaar van Ulpianus op het praetorisch edict. Vanaf ongeveer 200 v.Chr. was de *praetor* belast met de *iusdictio*, de zorg voor de rechtspraak.¹⁸ Aan het begin van zijn eenjarige ambtsperiode publiceerde hij een edict waarin hij vastlegde in welke gevallen hij rechtsingang zou verlenen en welke modellen van *formulae* dan gebruikt konden worden. Dit edict is omstreeks 130 in opdracht van keizer Hadrianus gestandaardiseerd. Ulpianus heeft hierop in 217 een commentaar gemaakt.

In *Digesten* 43.20 hebben de samenstellers een aantal fragmenten uit het edictscommentaar van Ulpianus en van enkele andere juristen samengebracht onder het kopje ‘water voor alledag en voor in de zomer’. Aanknopingspunt voor dit commentaar was dat deel van het edict waarin de *praetor* rechtsbescherming bood aan personen die door toedoen van een ander niet volledig gebruik konden maken van hun watervoorziening. Die bescherming verleende hij in de vorm van een interdict, een verbod om verandering in een bepaalde situatie te brengen. Het eerste citaat in dit boek bevat de inleidende bepaling van de *praetor*:

De *praetor* zegt: ‘Voor zover u in dit jaar het water waarover het geschil gaat, niet met geweld, niet heimelijk en niet ter bede ten opzichte van de gedaagde hebt getapt, verbied ik dat geweld wordt gebruikt dat erop gericht is dat u het niet langer op die manier kunt tappen.’¹⁹

Vervolgens legt Ulpianus uit hoe de woorden uit deze bepaling in de praktijk werden toegepast. De meeste van zijn voorbeelden hebben betrekking op het uitoefenen van een recht van erfdiensbaarheid om water uit andermans bron te putten of over andermans grond te leiden. Als laatste behandelt Ulpianus het interdict met betrekking tot het leiden van water uit een *castellum*:

De *praetor* zegt: ‘Jegens degene aan wie is toegestaan door degene die daartoe bevoegd was, om water te tappen uit een bepaald verdeelstation, verbied ik dat geweld wordt gebruikt om te bereiken dat hij minder water kan tappen dan hem is toegestaan.’²⁰

18 De rechter was gewoonlijk een burger uit de eerste censusklasse die door partijen was uitgekozen uit een door de praetor aan het begin van zijn ambtsperiode opgestelde lijst. Zie hierover Tellegen-Couperus (2003: 56-58).

19 Ulpianus, *Digesten* 43.20.1 (principium) Ait praetor: ‘uti hoc anno aquam, qua de agitur, non vi non clam non precario ab illo duxisti, quo minus ita ducas, vim fieri veto.’

20 Ulpianus, *Digesten* 43.20.1.38 Ait praetor: ‘quo ex castello illi aquam ducere ab eo, cui eius rei ius

Volgens Ulpianus was het billijk om in dit geval een interdict toe te staan, omdat degene die het recht heeft water uit een openbaar aquaduct te tappen een vergelijkbare positie heeft als degene die op grond van een erfdiensbaarheid het recht heeft water te tappen uit een bron op andermans grond.²¹

Dan maakt Ulpianus nog enige opmerkingen over het recht op water uit een van de aquaducten:

(40) Als het [aanvoeren van water] uit een verdeelstation is toegestaan, dient het interdict verleend te worden. (41) Toegestaan wordt om water aan te voeren uit een verdeelstation, uit een kanaal of uit enigerlei andere openbare plaats. (42) De vergunning daartoe wordt verleend door de keizer; aan niemand anders komt de bevoegdheid toe het recht van waterleiding te verlenen.²²

Vooral de tweede opmerking is interessant: terwijl Frontinus benadrukt dat particulieren alleen uit een *castellum* water mogen aanvoeren, stelt Ulpianus dat zij ook op een andere openbare plaats een aansluiting mogen maken. In het verleden is wel gesteld dat de woorden *vel ex rivo vel ex quo alio loco publico* in de zesde eeuw door de compilatoren aan de tekst zouden zijn toegevoegd, maar deze vrijwel niet gemotiveerde interpretatie wordt nu niet meer gevolgd.²³ Waarschijnlijker is dat in de eerste eeuw alleen het *castellum* gebruikt mocht worden voor het maken van een aansluiting, maar dat dit in de loop van de tweede eeuw ook elders was toegestaan.

Ulpianus besluit zijn commentaar met een lang fragment over het teniet gaan van het recht op water uit een aquaduct:

Soms wordt het recht verleend aan gronden, soms aan personen. Wordt het aan gronden verleend, dan gaat het niet teniet met het overlijden van de persoon; wordt het aan personen verleend, dan gaat het met die personen verloren en gaat het om die reden niet over op een andere eigenaar van die grond en evenmin op een erfgenaam of welke andere rechtsopvolger ook. Natuurlijk is het voor degene op wie de eigendom overgaat wel op verzoek verkrijgbaar; als hij namelijk zal hebben aangetoond dat het water aan zijn grond verschuldigd is, ook al heeft het gevloeid op naam van degene van wie de eigendom op hem is overgegaan, kan hij zonder twijfel het recht om water aan te voeren op verzoek verkrijgen; en dan is dat niet een gunst, maar er zal hem veeleer onrecht worden aangedaan als hij het niet zal hebben verkregen.²⁴

fuit, permissum est, quo minus ita uti permissum est ducat, vim fieri veto.’

21 Aldus Ulpianus, Digesten 43.20.1.39.

22 Ulpianus, Digesten 43.20.1.40 Si ex castello permissum est, dandum erit interdictum. (41) Permittitur autem aqua ex castello vel ex rivo vel ex quo alio loco publico ducere. (42) Idque a principe conceditur: alii nulli competit ius aquae dandae.

23 Aldus Geissler (1998: 176-180).

24 Ulpianus, Digesten 43.20.1.43 Et datur interdum praediis, interdum personis. quod praediis datur, persona extincta non extinguitur: quod datur personis, cum personis amittitur ideoque neque ad alium dominum praediorum neque ad heredem vel qualemcumque successorem transit. Plane ei, ad quem dominium transit, impetrabile est: nam si docuerit praediis suis aquam debitam, etsi

Anders dan Frontinus maakt Ulpianus hier onderscheid tussen het recht op publiek water dat aan grond is gekoppeld en het recht dat aan personen is verleend. Het eerste is in beginsel onbeperkt geldig, het tweede is gebonden aan de persoon van de gerechtigde. Echter, de nieuwe gerechtigde, of hij nu erfgenaam is op grond van testament of bij versterf of dat hij de grond gekocht heeft of geschonken heeft gekregen, kan zonder meer toestemming krijgen om water uit het verdeelstation te tappen. In feite komt daarmee het door Ulpianus gemaakte onderscheid te vervallen, en is het recht op een wateraansluiting een onbeperkt geldig recht geworden.

Vergelijking

Vergelijking van de beschrijving van Frontinus met het commentaar van Ulpianus toont aan dat zij elkaar goed aanvullen: beide schrijven over de watervoorziening van Rome, maar vanuit verschillende posities, in verschillende tijden en op verschillende manieren.

Ten eerste behandelt Ulpianus een probleem dat Frontinus niet noemt, namelijk het geval dat iemand die het recht heeft om water te betrekken uit een publiek aquaduct met geweld verhinderd wordt om dit recht uit te oefenen. Volgens Ulpianus zal de *praetor* zo iemand rechtsbescherming verlenen in de vorm van een interdict. Een dergelijk probleem viel kennelijk buiten de competentie van een *curator aquarum* en kon door Frontinus dan ook buiten beschouwing worden gelaten. Overigens zal Frontinus dit interdict wel gekend hebben, want in het jaar 70 was hij zelf *praetor urbanus* geweest.

Het verschil in tijd komt op twee manieren tot uiting. Ten eerste in de plaats waar een wateraansluiting mocht worden gemaakt: volgens Frontinus mocht dit uitsluitend bij een *castellum*, maar volgens Ulpianus ook bij een kanaal of een andere openbare plaats. Kennelijk gold aan het einde van de eerste eeuw nog de oude regel. Ulpianus noemt eerst in de inleidende zin (40) alleen het *castellum* en stelt dan dat daarnaast ook een kanaal of andere plaats in aanmerking komt (41). Hij wekt hiermee de indruk dat oorspronkelijk alleen het *castellum* gebruikt mocht worden maar dat in de loop van de tweede eeuw ook elders een aansluiting gemaakt mocht worden. Ulpianus geeft daarmee een waardevolle aanvulling van de beschrijving van Frontinus. Het verschil in tijd komt ook tot uiting in het hoogstpersoonlijke karakter van het recht op waterleiding. In het begin van de keizertijd gold het recht op aansluiting alleen voor degenen aan wie de keizer het had verleend; ten tijde van Frontinus kon een nieuwe eigenaar binnen dertig dagen zijn recht op aansluiting laten overzetten, en ten tijde van Ulpianus vormde het recht op een aansluiting standaard een onderdeel van het onroerend goed waaraan het gekoppeld was.

nomine eius fluxisse, a quo dominium ad se transiit, indubitata impetrat ius aquae ducendae, nec est hoc beneficium, sed iniuria, si quis forte non impetraverit.

Het lijkt erop dat de tanende invloed van de keizers vooral in het voordeel is geweest van de Romeinse elite die zo de waarde van hun onroerend goed op een hoog niveau kon houden.²⁵

Ten slotte is er ook een verschil in presentatie tussen beide auteurs: Frontinus beschrijft eerst wat voor problemen zich in de praktijk voordoen en citeert dan geheel of gedeeltelijk de relevante passage van het senaatsbesluit. Ulpianus daarentegen gaat uit van de tekst van het praetorisch edict en vermeldt dan uitvoerig hoe de door de *praetor* gebruikte termen in de praktijk werden geïnterpreteerd. Dit verschil hangt vermoedelijk samen met het karakter van beide boeken: terwijl Ulpianus' werk een jurisprudentieverzameling is, bestemd voor de praktijk, lijkt Frontinus zijn boek niet alleen voor de volgende *curator aquarum* maar ook voor een algemener publiek te hebben geschreven, ter meerdere glorie van Rome en haar keizers.

Het onderhoud van de Romeinse aquaducten

Frontinus

Het laatste gedeelte van *De Aquaeductu* is gewijd aan het onderhoud van de aquaducten naar en in de stad Rome. Dit is volgens Frontinus een belangrijk onderwerp omdat de aquaducten getuigen van de grootsheid van het Romeinse *imperium* (119). Hij stelt vast dat zij op verschillende wijzen schade kunnen oplopen: door de teugelloosheid van de bezitters, door ouderdom, door stormen, en door gebreken in de constructie (120). Net als bij het voorgaande beschrijft Frontinus steeds het probleem en wat eraan gedaan moet worden, en citeert hij passages uit het senaatsbesluit van 11 v.Chr. en de *lex Quinctia* uit 9 v.Chr..

Frontinus bespreekt drie problemen: het repareren van beschadigde aquaducten, het toegankelijk houden van de aquaducten in verband met reparatie, en het bestraffen van moedwillig beschadigen van de aquaducten. Met betrekking tot het eerste, het repareren, benadrukt hij dat dit zoveel mogelijk moet gebeuren met instandhouding van de watertoevoer (122-124); vervolgens citeert hij een passage uit het senaatsbesluit van 11 v.Chr. waarin bepaald is dat de bouwmaterialen zoals klei, steen en hout van het land van burgers gehaald mogen worden, dat de waarde ervan door een arbiter in redelijkheid vastgesteld moet worden en dat burgers moeten dulden dat deze materialen over hun land worden aangevoerd (125). Deze passage is juridisch interessant omdat het eigendomsrecht van de burgers hier op verschillende manieren beperkt wordt. Volgens sommige moderne auteurs is hier sprake van onteigening ten algemene nutte, een onderwerp waarover verder nauwelijks iets bekend is in het klassieke Romeinse recht, anderen menen dat hier een wette-

25 Aldus Bruun (2010: 12).

lijk servituut is gevestigd ten gunste van de *curator aquarum*.²⁶

Over het tweede probleem, het toegankelijk houden van de aquaducten in verband met de reparaties, schrijft Frontinus dat het vaak de burgers zijn die de schade aan de aquaducten veroorzaken en dat het ook door hun toedoen vaak moeilijk is om een aquaduct dat beschadigd is te repareren. Hij beschrijft dit als volgt:

Maar meestal ontstaat de schade ten gevolge van de vermetelheid van de bezitters die de kanalen op talloze manieren beschadigen. Ten eerste bezetten zij de ruimte die volgens het senaatsbesluit rond de aquaducten vrij moet blijven, ofwel met gebouwen ofwel met bomen. De bomen brengen de meeste schade toe, omdat door hun wortels de bovenkant en de zijanten los raken. Ook leggen ze dorps- en landwegen over de aquaducten aan. Ten slotte sluiten ze de toegang af voor het plegen van onderhoud. Al deze zaken zijn in het senaatsbesluit geregeld dat ik toevoeg.²⁷

Het betreffende deel van het senaatsbesluit verplicht tot het vrijlaten van vijf voet aan elke kant van de aquaducten; er mogen geen grafmonumenten of andere bouwsels worden opgericht of bomen worden geplant, en ieder die hiermee in strijd handelt, riskeert een boete van 10.000 sestertiën. De helft van dat bedrag zal als beloning aan de aangever worden gegeven, de andere helft komt ten goede aan het *aerarium*, dat wil zeggen aan het Romeinse volk. Die beloningen zullen het werk van de *curator aquarum*, die uitspraak deed in zulke kwesties, vermoedelijk een stuk gemakkelijker hebben gemaakt.

Het derde probleem betreft het bestraffen van moedwillig beschadigen van de aquaducten. Ook hier staat het onrechtmatig handelen van burgers centraal. Frontinus schrijft hierover:

Toch beperkten de meesten zich niet tot het bezetten van het terrein maar hebben zij de handen aan de leidingen zelf geslagen door hier en daar gaten te boren in de zijanten van de kanalen, niet alleen zij die het recht om water te tappen hebben gekregen maar ook zij die de geringste gelegenheid om een gunst te krijgen misbruiken om de kanalen in te nemen. Wat zou er verder niet gebeuren, als al deze dingen niet door een zeer zorgvuldig geformuleerde wet werden verhinderd en er (niet) een niet zo zuinige straf voor weerspannige mensen werd ingesteld? Daarom heb ik de woorden van de wet hieronder weergegeven.²⁸

26 Hierover uitvoerig Geissler (1998: 90-100) en Taylor (2000: 93-116).

27 Plerumque autem vitia oriuntur ex impotentia possessorum, qui pluribus <modis> rivos violant. Primum enim spatia, quae circa ductus aquarum ex S.C. vacare debent aut aedificiis aut arboribus occupant. Arbores magis nocent, quarum radicibus et concamerationes et latera solvuntur. Dein vicinales vias agrestesque per ipsas formas derigunt. Novissime aditus ad tutelam praecludunt. Quae omnia S.C. quod subieci provisum sunt (126).

28 Plerique tamen, non contenti occupasse{nt} fines, ipsis ductibus manus adtulerunt. Per suffossa latera passim <in> cursu <*** non minus ii qui> ius aquarum impe<t>ratum habent, quam ii qui quantulumque beneficii occasione ad expugnandos rivos abutuntur. Quid porro fieret, si non universa ista diligentissima lege prohiberentur poenaque non mediocri contumacibus

Frontinus schakelt hier van het senaatsbesluit over naar de *lex Quinctia*. Deze verbod inderdaad het op enigerlei wijze met boos opzet en bewust boren van gaten in enig deel van de aquaducten en stelde een boete van 100.000 sestertiën op overtreding van dit verbod. De boete moest betaald worden aan het *aerarium*. Van het belonen van een eventuele aangever is hier geen sprake meer. Bovendien moest volgens de wet de dader ook de schade herstellen. De *curator aquarum*, of als die er niet was de *praetor peregrinus*, mocht de dader arresteren en beboeten. Als een slaaf in strijd met de wet zou handelen, werd zijn meester veroordeeld tot het betalen van de volledige boete van 100.000 sestertiën. Men kon zich dus niet verschuilen achter zijn personeel.²⁹ Ten slotte herhaalt de wet in extenso het verbod om binnen de voor het aquaduct gereserveerde ruimte iets te bouwen of te planten. De sanctie is wel anders: stelde het senaatsbesluit de boete hiervoor op 10.000 sestertiën, nu wordt overtreding van het bouw- en plantverbod gelijkgesteld aan beschadiging en dus ook bestraft met een boete van 100.000 sestertiën.

Frontinus besluit zijn boek kort maar krachtig: overtreders van de wet krijgen de kans hun leven te beteren, maar in de toekomst zal hij niet aarzelen de wet toe te passen.

Ik zou de overtreders van deze buitengewoon nuttige wet zeker de voorgestelde straf waardig noemen, maar omdat zij lange tijd niet is toegepast moeten degenen die haar hebben overtreden met zachte hand op het rechte pad teruggebracht worden.

Daarom hebben wij oprecht geprobeerd om voor zover het in ons vermogen lag degenen die gedwaald hebben onbekend te laten zijn. Diegenen die na een waarschuwing hun toevlucht hebben genomen tot de welwillendheid van de keizer mogen mij danken voor het feit dat zij toestemming hebben gekregen. Maar voor de overigen hoop ik dat de wet niet hoeft te worden uitgevoerd, want het zal beter zijn de geloofwaardigheid van mijn functie te beschermen zelfs als ik daardoor aanstoot geef.³⁰

intentare<tu>r? Quare subscripsi verba legis (128).

29 Een vergelijkbare bepaling heeft Frontinus ook al eerder, in §97, geciteerd: Mancipi etiam si clam eo quem adversus legem fecisset, multa dicebatur. Volgens Rodgers (2004: 262) slaat het woord manceps op personeel van de aannemer genoemd in §96, maar dat lijkt me niet juist. Dit fragment staat tussen andere gevallen van burgers die handelen in strijd met de wettelijke voorschriften, namelijk het illegaal irrigeren met water uit een aquaduct en het opzettelijk vervuilen van zulk water. Het gaat hier dus om burgers of hun slaven die in strijd met de wet handelen. Ook het woord clam, 'heimelijk', wijst hierop; in het privaatrecht kon de meester de aansprakelijkheid voor schade veroorzaakt door zijn slaaf beperken als deze buiten zijn medeweten had gehandeld; in het publiekrecht was deze beperking kennelijk uitdrukkelijk uitgesloten.

30 Utilissimae legis contemptores non negaverim dignos poena quae intenditur: sed neglegentia longi temporis deceptos leniter revocari oportuit. Itaque sedulo laboravimus ut quantum in nobis fuit etiam ignorarentur qui erraverant. Is vero qui admoniti ad indulgentiam imperatoris decurrerunt possumus videri causa impetrati beneficii fuisse. In reliquo<s> vero opto ne executio legis necessaria sit, cum officii fidem etiam per offensas tueri praestet (130).

De juridische literatuur

In de juridische literatuur is over het eerste probleem, het repareren van beschadigde aquaducten, niets te vinden, noch uit de vroege noch uit de late keizertijd. Dit is ook wel begrijpelijk omdat het uitvoeren van de reparaties vooral het personeel van de *curator aquarum* aanging, terwijl de juridische literatuur gewoonlijk betrekking had op de burgers.

Het tweede probleem, het toegankelijk houden van de aquaducten in verband met reparatie, komt wel in diverse bronnen voor. Zo heeft in de jaren 113/114 de proconsul van Klein-Azië een edict uitgevaardigd met betrekking tot de watervoorziening van de stad Ephese, waarin werd bevestigd dat er binnen een ruimte van 10 voet van het aquaduct niet geploegd mocht worden. Boete was ook hier – omgerekend – 100.000 sestertiën.³¹ Soortgelijke bepalingen zijn te vinden in enkele keizerlijke constituties uit de vijfde en zesde eeuw.³² De sanctie is nu echter veel milder: bepaald was dat hetgeen was gebouwd of gepland moest worden verwijderd.

Over het derde probleem, het opzettelijk beschadigen van aquaducten, zijn alleen constituties uit de late keizertijd bekend. Hierin staat niet meer de beschadiging als zodanig centraal maar het doel van de beschadiging, namelijk het illegale aftappen van water. Zo stelden de keizers Valentinianus, Valens en Gratianus in het jaar 369/370 hierop een boete van een pond goud voor elke obool water die teveel was afgenomen.³³ Twintig jaar later werd de straf aanmerkelijk verzaamd, zo blijkt uit een constitutie van de keizers Valentinianus, Theodosius en Arcadius, in bloemrijke bewoordingen gericht tot de stadsprefect van Constantinopel:

Als iemand in de toekomst met de vermetelheid van verboden waanzin de belangen van deze mooie stad wil schaden door water van een openbaar aquaduct naar zijn eigen landgoed te leiden, zal hij weten dat genoemd landgoed zal worden gefisquiseerd en aan ons vermogen zal worden toegevoegd.³⁴

31 Het edict is bewaard gebleven op een inscriptie, uitgegeven door Meriç et al. (1981: Nr. 3217). Voor juridisch commentaar, zie Geissler (2004: 109-115).

32 Er zijn twee relevante collecties, de Codex Theodosianus uit 438 en de Codex Justinianus uit 529. De eerste bevat in boek 15 titel 2 negen constituties over aquaducten waarvan de oudste, van keizer Constantijn, dateert uit 330. De Codex van keizer Justinianus bevat in boek 11 titel 43 de aquaeductu een elftal constituties waarvan vijf dezelfde als in de oudere collectie, aangevuld met constituties uit de periode 440 tot begin 6e eeuw. Drie hiervan (Codex Theodosianus 15.2.1, Codex Justinianus 11.42.6.1 en 11.42.10.2) gaan over het verwijderen van bebouwing en beplanting langs de aquaducten. Hierover Tellegen-Couperus (2003: 128-138).

33 Codex Theodosianus 15.2.2. Het is niet duidelijk hoe het woord obool hier moet worden opgevat.

34 Codex Theodosianus 15.2.4 Si quis de cetero vetiti furoris audacia florentissimae urbis commoda voluerit mutilare aquam ad suum fundum ex aquaeductu publico derivando, sciat eundem fundum fiscalis tituli proscriptione signatum privatis rebus nostris adregandum. Het is overigens niet duidelijk of het Claudia-aquaduct in deze tekst een lokale waterleiding in Milaan is of het gelijknamige aquaduct in Rome.

Dezelfde maatregel werd in 400 ook in het Italisch schiereiland uitgevaardigd: toen maakten de keizers Arcadius en Honorius in Milaan bekend dat het illegaal aftappen van water uit het Claudia-aqueduct ogenblikkelijk gestraft zou worden met confiscatie van de betreffende gebouwen en gronden.³⁵ De straf, confiscatie, was op zichzelf niet nieuw. Frontinus noemt deze in het begin van zijn betoog over de juridische regelingen voor de watervoorziening. In de geschriften van Ateius Capito, bekend jurist en de tweede door Augustus benoemde *curator aquarum*, trof hij een aantal oude regelingen aan die nog steeds van kracht waren. Een daarvan luidde: ‘Landerijen die met publiek water in strijd met de wet waren geïrrigeerd, werden geconfisqueerd.’³⁶

Het is denkbaar dat deze bepaling ook in Frontinus’ eigen tijd gold, maar dan voor het illegaal aftappen van water buiten de stad. In de stad zal misschien een boete effectiever zijn geweest.

Of deze zware straffen ook werkelijk zijn opgelegd is niet bekend.

Conclusie

Frontinus’ werk *De aquaeductu urbis Romae* is een welkome aanvulling op de vrij schaarse juridische literatuur over de aquaducten. Voor het verzorgen van de watervoorziening kon worden vastgesteld dat deze in het begin van de keizertijd geheel in handen was van de keizer, maar dat in de eerste en tweede eeuw de gunst van de keizer langzaam veranderde in een recht van de burger. Over het onderhoud van de waterleidingen zijn geen vergelijkbare juridische bronnen uit de vroege keizertijd beschikbaar, maar wel uit de vierde en de vijfde eeuw. Hier zijn frappante overeenkomsten te vinden. Op beschadiging van en diefstal uit de aquaducten stonden strenge straffen, zowel in de eerste eeuw als in de late keizertijd, maar het is de vraag of die ook werkelijk zijn opgelegd.

Frontinus komt in dit boek naar voren als een Romein van de oude stempel, die het dienen van de publieke zaak als zijn belangrijkste opgave zag. Zijn enthousiasme over de aquaducten lijkt echt, evenals zijn zorgen over de incompetentie van het personeel en de fraude door burgers en personeel. Zijn ervaring als bestuurder zal hem geholpen hebben de juridische gegevens bijeen te brengen en zo met zijn boek een goede indruk te maken op zijn medesenaatoren en op keizer Trajanus. Hij heeft niet kunnen vermoeden dat zijn boek zelfs twintig eeuwen later nog voer voor juristen zou zijn!

Departement voor Publiekrecht, Encyclopedie en Rechtsgeschiedenis, Universiteit van Tilburg, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg

[email-adres auteur]

35 Codex Theodosianus 15.2.9.

36 *Agri vero, qui aqua publica contra legem essent irrigati, publicabantur* (97).

Bibliografie

- Bruun, Chr. 1991. *The Water Supply of Ancient Rome. A Study of Roman Imperial Administration*, Helsinki.
- Bruun, Chr. 2010. 'Imperial Power, Legislation, and Water Management in the Roman Empire', in *Insights*, Publication of the Institute of Advanced Study of Durham University, Vol. 3 Nr. 10, 1-24.
- Geissler, K. 1998. *Die öffentliche Wasserversorgung im römischen Recht*, Berlin.
- Jansen, G.C.M. 2002. *Water in de Romeinse stad: Pompei, Herculaneum en Ostia*, Leuven.
- de Kleijn, G. 2001. *The Water Supply of Ancient Rome. City Area, Water, and Population*, Amsterdam.
- Meriç, R., R. Merkelbach, J. Nollé, en S. Dahin. 1981. *Die Inschriften von Ephesos*, deel VII, 1, Bonn.
- Rodgers, R.H. 2004. *Frontinus: De aquaeductu urbis Romae*, Edited with Introduction and Commentary, Cambridge.
- Taylor, R. 2000. *Public Needs and Private Pleasures. Water Distribution, the Tiber River, and the Urban Development of Ancient Rome*, Rome.
- Tellegen-Couperus, O.E. 2003. *Korte geschiedenis van het Romeinse recht*, Amsterdam.